

Araştırma Makalesi / Research Paper

KARAHANLI DÖNEMİ ESERLERİNDE “ESMÂ-İ HÜSNÂ”NIN TÜRKÇE KARŞILIKLARI

Ahat ÜSTÜNER*

İsmail ERDOĞAN**

Sunay DENİZ***

Öz

Türkler çoğunlukla 11. yüzyılda İslamiyeti benimsemişlerdir. İlk Müslüman Türk devleti bu dönemde hâkim olan Karahanlı Türk devletidir. Karahanlılar döneminde yazılmış eserler İslami Türk edebiyatının ilk eserleri sayılır. Satır arası *Kur'an Tercümesi* (Rylands nüshası), *Divânü Lugâti't-Türk*, *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü'l-Hakâyık* adlı eserler Karahanlı Türkçesiyle yazılmış ve günümüze kadar gelmiş olan eserlerin başlıcalarıdır. Bu eserlerde İslamiyete ait terimler için genellikle Türkçe karşılıklar türetilmiştir. Daha önce Uygurlar döneminde bir gelenek hâlini alan başka dinlere ait kavram isimlerini ve terimleri Türkçeleştirme uygulamasının İslamiyetin kabul edildiği Karahanlılar döneminde de devam ettiği görülür. İslamiyeti yeni benimseyen bir toplumda, bu yeni inancı anlatmak, yaymak ve benimsetmek için onların bildiği bir dili kullanmanın gerekli olduğu anlayışıyla bu eserler kaleme alınmıştır. Bu dönemde türetilen terimlerin pek çoğu sonraki dönemlerde unutulmuş, bunların yerine Arapça terimler kullanılmıştır.

Diğer dinî terimlerde olduğu gibi Tanrı'nın esmâ-i hüsnâ adı

Geliş Tarihi/ Date Applied: 04.03.2020

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 28.08.2020

Makalenin Künyesi: Üstüner, A., Erdoğan, İ., Deniz, S. (2020). “Karahanlı Dönemi Eserlerinde Esmâ-i Hüsnânın Türkçe Karşılıkları”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 50, 23-46.

DOI: 10.24155/tdk.2020.139

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, austuner@firat.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-7814-7200

** Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, ismailerdogan@firat.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-1939-8429

*** Dr., Fırat Üniversitesi, TÖMER, sddeniz1@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-8169-4806

verilen güzel ad ve sıfatları da Karahanlı dönemi eserlerinde Türkçe ile karşılanmıştır. Karahanlılar döneminde türetilen bu adlar daha sonraki dönemlerde Türkçe ile yazılmış bir kısım eserlerde de kullanılmış, eserlerin bir kısmında da bu adlar başka Türkçe sözcüklerle karşılanmıştır. Bu çalışmada esmâ-i hüsnâ kavramı kısaca tanıtılmış ve Karahanlı Türkçesi ile yazılmış eserlerde kullanılan esmâ-i hüsnânın Türkçe karşılıkları tespit edilmiştir. Taranan eserlerde, Tanrı'nın adı veya sıfatı olarak kullanılan sözcüklerin yer aldığı cümleler verilerek anlamları ve kullanım şekilleri örneklendirilmiştir. Sonuçta esmâ-i hüsnânın büyük bir kısmının Karahanlı Türkçesi ile yazılmış eserlerde çeşitli yollarla türetilen Türkçe sözcüklerle karşılandığı belirlenmiştir.

Anahtar sözcükler: Karahanlı Türkçesi, dinî terimler, esmâ-i hüsnânın Türkçe karşılıkları, *Kur'an Tercümesi* (Rylands nüshası), *Kutadgu Bilig*, *Dîvânü Lugâti 'l-Türk*, *Atebetü 'l-Hakâyiğ*.

Turkish Equivalents of 'Asmâ' al-Ḥusnâ in the Kara-Khanid Period

Abstract

Turks mostly adopted Islam in the 11th century. The first Muslim Turkish state was the Kara-Khanid Khanate that dominated this period. The works written during the Kara-Khanid period are considered as the first works of Islamic Turkish literature. Interlinear Qur'anic Translation of the Qur'an (Rylands copy), *Dîwân lughat at-Türk*, *Ḳutadġu Bilig* and *Atebetü'l-Hakâyiğ* are the main works written in Kara-Khanid Turkish having reached today. In these works, Turkish equivalents are generally lexicalised for the Islamic terms. It is seen that the practice of Turkicization of the concept names and terms belonging to other religions which had previously become a tradition in the Uighurs period continued in the period when Islam was accepted. In a society that has recently adopted Islam, these works have been written with the understanding that it is necessary to use a language they know in order to express, spread and adopt this new belief. Many of the Turkish terms lexicalised in this period were abandoned in later periods, and Arabic ones were used instead.

Like other terms relating to religion, the beautiful names and adjectives of Allah, i.e. 'asmâ' al-ḥusnâ, were generally met with Turkish ones in the works of Karahanli period. These names, lexicalized during the Karahanli period, were also used in some works written in Turkish in the later periods. In some of the Turkish works, it is seen that these names are met with other Turkish words. In this study, the concept of 'asmâ' al-ḥusnâ and the studies related to 'asmâ' al-ḥusnâ in Turkish are briefly introduced and the Turkish equivalents of Esmâ-hüsna, used in the works written in Karahanli Turkish were depicted. In the reviewed works, sentences containing the words used as the name or title of Allah are given and their meanings and usage patterns are exemplified. As a result, it is seen that a large part of 'asmâ' al-ḥusnâ was met with Turkish words derived in various ways in the works written in Kara-Khanid Turkish.

Keywords: Kara-Khanid Turkish, religious terms, Turkish equivalents of 'asmâ' al-ḥusnâ, *Translation of the Qur'an* (Rylands copy), *Ḳutadġu Bilig*, *Dîwân lughat at-Turk*, *Atebetü'l-Hakâyik*.

Giriş

İlk Müslüman Türk devleti olan Karahanlılar döneminde yazılmış ve günümüze kadar gelmiş olan eserlerde Allah'ın güzel isimlerinin büyük oranda Türkçe kökenli sözcüklerle karşılandığı görülmektedir. Karahanlılardan önce Uygurlar döneminde Maniheizme ve Budizme ait terimlerin büyük oranda Türkçeleştirildiği, bu inançlara ait terimlere Türkçe karşılıklar türetildiği bilinmektedir. Böyle bir tecrübe yaşamış olan Türkler, İslamiyetle tanışma sürecinde de aynı anlayışla hareket etmişlerdir.

Karahanlılar dönemi satır arası *Kur'ân* tercümesinin (KT) Rylands nüshasında Türkçe kökenli dinî terimlerin oranı yaklaşık yüzde yetmiş civarındadır (Deniz, 2019: 1007). Bu satır arası *Kur'an* tercümesinde hemen hemen bütün sözcüklere, halkın anlaması için Türkçe kökenli karşılıklar oluşturulmuştur. *Kutadġu Bilig*'de (KB) alıntı kelimelerin oranının yaklaşık yüzde iki olduğu ilgili çalışmalarla ortaya konmuştur (Aksan, 1996: 127). *Kutadġu Bilig*'den yaklaşık 1,5-2 yüzyıl sonra yazıldığı anlaşılan *Atebetü'l-Hakâyik*'ta (AH) ise alıntı kelimelerin oranının yüzde 20 civarında olduğu tespit edilmiştir (Aksan, 1996: 127). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te (DLT) ise madde başı olan kelimelerin dilin canlı ve işlek kelimeleri olduğu, alıntı kelimelerin sözlüğe alınmadığı zaten Kâşgarlı Mahmut tarafından ifade edilmektedir (Atalay, 1985: 7).

İslami Türk edebiyatının ilk ürünleri sayılan bu eserlerde, esmâ-i hüsnâda yer alan pek çok ismin, diğer dinî terimlerde olduğu gibi, Türkçe kökenli karşılığının kullanıldığı görülür. *Kur'an*'da yer alan Allah'ın güzel isimleri, *Kur'an* tercümesinde, *Kutadġu Bilig*'in Giriş kısmında yer alan dua bölümünde ve Ay Toldı ile Oğurmuş arasındaki mektupların başında yer alan dua bölümlerinde Türkçe söz veya sözcüklerle karşılanmıştır.

Esmâ-i hüsnâ terimi, Arapça isim kelimesinin çoğulu olan “esmâ” ile “güzel, en güzel” anlamındaki “hüsnâ” sözcükleriyle Farsça kurallara göre teşkil edilmiş bir terkiptir. Arapça terkip olarak “el-esmâü'l-hüsnâ” şeklindedir ve “en güzel isimler” anlamında Allah'a nispet edilen güzel isimleri ifade eder.

Esmâ-i hüsnâ tabiri *Kur'an-ı Kerim*'de; “En güzel isimler (el-esmâü'l-hüsnâ) Allah'ındır. O hâlde O'na o güzel isimlerle dua edin...” (A'raf 7/180) ayetinde geçmektedir. Allah'a nispet edilen isim ve sıfatları ifade eden esmâ-i hüsnâ terkinin oluşmasında, İbn Abbâs ile İbn

Ömer’den nakledilen “Allah’ın doksan dokuz ismi vardır ki onları sayan cennete girer, onlar *Kur’an*’da mevcuttur.” (Süyûtî, 1409/1988: 615) hadisi etkili olmuştur. Bu ve benzeri birçok ayet-i kerimeye ve hadis-i şerife bağlı olarak esmâ-i hüsnânın doksan dokuz isimden oluştuğu kabul edilir. Esmâ-i hüsnâ, küçük farklılıklarla Buhârî ve Müslim de dâhil olmak üzere birçok hadis kaynağında yer almaktadır. Tirmizî ve İbn Mâce rivayetlerinde ise hadisin sonunda esmâ-i hüsnânın listeleri verilmiştir. İslam dünyasında birtakım farklılıklar taşıyan bu iki listeden daha çok Tirmizî listesi esas alınmıştır (Öztürk, 2019: 28). Tirmizî hadisinde geçen “...men ahsâhâ...” (kim bunları sayarsa/öğrenirse) ifadesinden dolayı Cenab-ı Hakk’ın doksan dokuz ismine “ihsâ” isimleri de denmiştir (Öztürk, 2019: 29).

Esmâ-i hüsnâda yer alan isimlerin diğer dillerdeki karşılıklarıyla söylenip söylenemeyeceği meselesi İslam âlimleri arasında birtakım tartışmaların yaşanmasına sebep olmuştur. Bu konuya ışık tutan gelişmelerden biri, Hz. Peygamber’in dua, niyaz ve ibadetlerinde **Rahmân** ismini kullanmasıdır. Bu durum müşrikler tarafından yadırganmış, bu tutumun, onun ana ilke olarak kabul ettiği tevhit inancına ters düşeceği ileri sürülmüştür. Bu iddia üzerine şu ayet nazil olmuştur: “De ki: İster Allah diye çağırın, ister Rahmân diye çağırın; hangisiyle çağırırsanız çağırın, en güzel isimler onundur. (İsrâ, 17 / 110)” Bu ayette “Allah” veya “Rahmân” adını zikrederek dua edilmesinin neticeyi değiştirmeyeceği, çünkü O’nun birden fazla isminin bulunduğu ifade edilmektedir (Topaloğlu, 1995: 405).

Bu anlayışı da göz önüne alan âlimlerin büyük çoğunluğu, bu isim ve sıfatların başka dillerde de söylenmesinin bir sakıncasının olmayacağı görüşünde birleşmişlerdir. Topaloğlu’nun naklettiğine göre İmâm Mâtürîdî bu konuda;

“Bir Müslümanın esmâ-i hüsnâda yer alan bir kelimeyle veya bunun kendi dilindeki karşılığıyla Yüce Yaradan’ı zikretmesi, ona hamd ve şükretmesi, yakarış ve duada bulunması o kişinin şuurlu bir şekilde Tanrı’yı bilmesini, onun gönlünde Allah sevgisinin artmasını sağlayacaktır. Bu yakarış ve duayı kendi diliyle yapması, daha içten ve samimi bir yakınlaşmaya, Allah’ı bilme ve sevmeye vesile olacağı için, amaca daha uygun olacaktır. Bu davranışta amaç gönlün bağlandığı Yüce Yaradan’a yakınlaşma ve O’nu anlama olduğu için hangi kelimenin kullanıldığı çok önemli değildir. Kelime bu dua ve yakarışta bir vasıttan öte bir görev yapmamaktadır (1995: 404).” demektedir.

Arapların dışındaki Müslüman milletlere mensup kişilerin, esmâ-i hüsnâda yer alan isim ve sıfatların kendi dillerindeki karşılıklarıyla dua ve niyazda bulunmaları tabiidir ve bu tutum onların Allah’ı tanımları bakımından daha doğru bir yoldur. Bir duygu ve düşüncenin ifadesinde kullanılan kelimelerin onları kullanan kişi tarafından bilinmesi, o kelimelerle ve-

rilme istenen mesajın, anlatılmak istenen düşüncenin kullanıcı tarafından daha iyi bilinmesini ve anlaşılmasını sağlar. Önemli olan bir vasıta görevi yapan kelime değil, anlam ve anlatılan düşüncedir. Kelimenin anlamının gönderici ve alıcı tarafından bilinmesi, iletişimin daha doğru ve eksiksiz olmasını sağlayacaktır. Amaç kullanılan kelime değil, bunun taşıdığı anlama bağlı olarak söylenmek istenen yargının daha doğru ifade edilmesi ve daha doğru anlaşılmasıdır. Duanın, yakarışın, zikrin, övgünün bir kişi tarafından bilinen kelimelerle yapılması, o kişinin söyleminde daha samimi olması, mesajına daha fazla hâkim olması, gönlündeki Tanrı sevgisinin daha içten ve kalpten olması, kısaca Tanrı'yı daha iyi bilmesi anlamına gelecektir.

İmâm Mâturîdî'nin de belirttiği gibi “İslamiyet Tanrı'nın isim ve sıfatlarının anlaşılmasına çok önem vermiştir. Tanrı'nın insanlar tarafından bilinmesi bu isimlerin layıkıyla anlaşılmasına bağlı kabul edilmiştir.” (Şahin, 2001: 49). Bu anlama, kişinin ancak anlamını bildiği ana dilindeki kelimelerle yapılırsa daha kolay gerçekleştirilebilir.

İslam düşüncesinde esmâ-i hüsnâ, kulun Allah ile iletişim kurmasında bir araç olarak görülmektedir. Özellikle tasavvufta Allah ile iletişim kurmak ve O'nunla söyleşmek vazgeçilmez bir ihtiyaç, paha biçilmez bir haz olup bu iletişime zihin ve kalbin yanında dil ve kulağın da katılması lazımdır. Dil O'nun isimlerini zikreder, kulak da bu zikri algılar. Böylece insan, bu ruhi yüceliş çabasında Allah, Rabb ve benzeri isimleri duyuş ve yüceliş aracı, yani iletişim vasıtası olarak kullanabilir.¹ (Topaloğlu, 1995: 405).

İnananların Allah'a samimiyetle bağlanmaları ve ilahi aşkın gönülde yer etmesi açısından büyük önem taşıyan esmâ-i hüsnâ, ilk dönem *Kur'an* tercümelerinde Türkçeye “**körklüg atlar**” diye çevrilmiştir. Karahanlı dönemi *Kur'an* tercümesinde (Rylands nüshası) toplam 4 yerde geçmektedir: “*Ol Tanrıka körklüg atlar*” (Güzel adlar Tanrı'yadır.) KT.28/53a2=7:180; “*Tanrı yok meger ol anar turur körklüg atlar*” (O'ndan başka Tanrı yoktur, güzel adlar O'na mahsustur.) KT.31/38a1=20:8.

Bu çalışmada, esmâ-i hüsnânın Karahanlı dönemi eserlerinden *KT*, *KB*, *DLT* ve *AH*'de kullanılan Türkçe kökenli karşılıkları, adı geçen eserler taranarak ve daha önce yapılmış çalışmalardan da faydalanılarak² tespit

1 Geniş bilgi için bakınız: Topaloğlu, B. (1995). “Esmâ-i Hüsnâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul, s. 404-418.

2 Konuyla ilgili bir çalışma Suat Ünlü tarafından yapılan “İlk Türkçe Kur'an Tercümelerine Göre Esmâ-i Hüsnâ” adlı çalışmadır. Çalışmada, Türk dili tarihinde erken dönem Kur'an tercüme olarak bilinen Doğu ve Batı Türkçesi *Kur'an* tercümelerinde Allah'ın isimlerinin / sıfatlarının Türkçeye yansımaları üzerinde durulmuştur. (Ünlü, 2007).

Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenen 4. Uluslararası Türk Dili Sempozyumu'nda (Çeşme 2000) Prof. Dr. A. Ata, “Türkçe İlk Kur'an Tercümesi Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an tercümesinde Esmâ-i Hüsnâ” adlı bir bildiri sunmuş bulunmaktadır (Ünlü, 2007). Ayrıca A. Ata *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*, adlı çalışmasının Dizin bölümünde sözcüklerin esmâ-i hüsnâdaki karşılıklarına yer

edilmeye çalışılmıştır. Belirlenen isimlere örnek olarak, sadece sözcüğün yer aldığı eserlerden verilen cümlelerden sonraki rakamlar, o örneğin alındığı sayfa veya beyit numarasını; parantez içindeki rakamlar ise ismin o eserdeki kullanım sıklığını göstermektedir. Örnek olarak seçilen cümlelerin, sözcüğün anlamını belirgin bir şekilde ortaya koyan cümleler olmasına dikkat edilmiş, bazı isimler için anlamın açık bir şekilde ortaya konması açısından birden fazla örnek verilmesi gerekli görülmüştür.

İslami Türk edebiyatının ilk örnekleri olan Karahanlı Türkçesiyle yazılmış eserlerde bulunan esmâ-i hüsnânın Türkçe kökenli karşılıkları şunlardır:

açğan: En doğru hükmü veren, asıl hükmü veren. Esmâ-i hüsnâdan **Fettâh** (İyilik kapılarını açan, hakemlik yapan) (Ata, 2004: 198) veya **Adl** (Mutlak adalet sahibi) isimlerinin karşılığı olarak kullanılmıştır. “*Ol açğan bilgen.*” (Tanrı en doğru hükmü veren ve bilendir.) KT.33/46a1=34:26. (1)

arığ: Arı, pak, temiz ve iyi olan, hoş giden, helal. Esmâ-i hüsnâdan **Kuddûs** (Her eksiklikten münezze) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 222). “*Ol erklig, arığ, esenlik bergen, imin kılğan, râst tanuğ.*” (O güçlü, yaratılmışların sıfatlarından münezze, sağlık veren ve güvenli kılandır.) KT.38/31b3=59:23. (3) **Arığ** sözcüğü, Tanrı sözcüğüyle birlikte **Sübhân** anlamında da kullanılmaktadır: “*Ol arığ Tağrı musahhar kıldı muni.*” (Bunu bize kullandıran Sübhân Tanrı’dır.) KT.36/41b1=43:13. (2) **Arığ Tağrı** sıfat tamlaması Sübhân-Allah (Allah’ı her türlü arazlardan, kusur, ayıp ve eksikliklerden tenzih ederim.) (Devellioğlu, 2015: 1128) ifadesi ile aynı anlamdadır.

arğa üküş bergen: Şükrün karşılığını veren. Esmâ-i hüsnâdan **Şekür** (Az iyiliğe çok mükafat veren) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 225). “*Ol örtgen arğa üküş bergen*” (O affeden, şükrün karşılığını verendir.) KT. 33/76a1=35:30. (3)

artuğluk bürmek idisi: Lütuf sahibi, Tanrı. Esmâ-i hüsnâdan **Vehhâb** (Karşılık beklemeden bol bol veren) ve **Laţif** (Yaratılmışların ihtiyacını en ince noktasına kadar bilip sezilmez yollarla karşılayan) isimlerinin

vermiştir (Ata, 2004).

Yıldız Teknik Üniversitesi tarafından 12 Mart 2004 tarihinde düzenlenen “Türkçe’de Dinî Tabirler” Sempozyumu’na Doç. Dr. G. S. Yüksekaya, “Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Çevirilerinde Esmâ-i Hüsnâ” başlıklı bir bildiri sunmuştur. Bu bildiri de Orta Türkçe döneminde esmâ-i hüsnâyı karşılamak için kullanılan Arapça, Farsça ve Türkçe kelimeleri içeren bir sınıflandırma yapılmıştır. (Yüksekaya, 2005).

Eski Anadolu Türkçesi döneminde yazılmış *Kur’an* tercümelerinde esmâ-i hüsnâyı karşılayan Türkçe ifadeleri E. Kuyma araştırmış, bu ifadeleri yapı bakımından inceleyerek Türkçenin kelime ihtiyacını nasıl karşılandığını ve bu yapıların hareketle Türkçenin ifade gücünü göstermeye çalışmıştır (Kuyma, 2019).

A. A. Bilgin “*Kutadgu Bilig*’deki *Tevhid Bağlamında Tanrı Tasavvuru*” adlı çalışmasında *KB*’in dua bölümünü ve bu bölümdeki güzel isimleri açıklamıştır (Bilgin, 2019).

Ayrıca H. İ. Şener’in, yayımlanmadığı için ulaşamadığımız, “Türk Şiirinde İlahî İsimler” başlıklı bir çalışmasının bulunduğu ve bu çalışmada esmâ-i hüsnâdan, Anadolu sahası dışında 46, Anadolu halk şiirinde 20, tekke şiirinde 49, divan şiirinde 48 ismi kullanışlarıyla birlikte gösterdiği nakledilmektedir.” (Topaloğlu, 1995: 417).

karşılığıdır. “*Tanrı uluğ artukluk bėrmek idisi ol.*” (Tanrı büyük ve lütuf sahibidir.) KT.28/79b3=8:29.

azka üküş bėrgen: Sevapların mükafatını veren. Esmâ-i hüsnâdan **Şekür** (Az iyiliğe çok mükâfat veren) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 243). Yukarıdaki **arça üküş bėrgen** ismiyle bu isim arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. “*Örter sizni Tanrı azka üküş bėrgen keçürgen.*” (Az sevaba çok mükâfat veren affedici Tanrı günahlarınızı bağışlar.) KT.38/75a2=64:17. Sıfat-fiil grubu yapısında olan bu isim **az tâ’atka üküş yanut bėrgen** şeklinde de kullanılır: “*Ol Tanrı örtgen az tâ’atka üküş yanut bėrgen.*” (Tanrı affeden ve doğruları mükâfatlandırandır.) KT.36/18a2=42:23. Harezmi Türkçesi satır arası *Kur’an* tercümesinde muhtemelen kısalma sonucu **birgen** sözcüğü **Vehhâb** (Lutfeden, bağışlayan, veren) isminin karşılığında kullanılmıştır. (Yüksekkaya, 2005: 185).

bağırsak: Şefkatli. Esmâ-i hüsnâdan **Raûf** (Şefkatli) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 247). “*Bütünlükin idiniz bağırsak ulaşı yarlıkağan ol.*” (Tanrı şefkat ve merhamet sahibidir.) KT.30/53a1=16:47.; **Bağırsak** sözcüğü *KB*’de 145 yerde “merhametli, şefkatli, sadakatli” anlamında kullanılmıştır: “*Sewüg sawçı ıdtı bağırsak ıdı / Buğunda talusı kişide keği*” (Şefkatli Tanrı’m halkın en seçkini ve insanların en iyisi olan sevgili peygamberi gönderdi.) KB.34.

bayat: Kadim, Tanrı. “Az evvel, demin” anlamlı “baya” sözcüğünden türetilmiş (baya+t) ve mecazlaşmış olarak (Ölmez, 2005: 213-218) “evvel, eski” anlamını kazanmıştır. Esmâ-i hüsnâdan **Evvel** (Varlığının başlangıcı olmayan) ve **kadim** (Varlığının başlangıcı olmayan) (Bilgin, 2019: 93) isimlerinin karşılığında kullanılır. Türkçenin tarihî dönemlerinde “Allah” ismi karşılığında “**Bayat**” sözcüğü sıkça geçmektedir. *KB*’de 505 yerde geçer: “*Bayat kimke birse tilek arzusu / Anıñ şükri boldı yanut kılğusu*” (Tanrı birini dilek ve arzusuna kavuşturursa, karşılığında onun da Tanrı’ya şükretmesi gerekir.) KB.753. “*Bayat birdi erse saña sen me bir*” (Tanrı sana verdi ise, sen de ver.) AH.246. (3)

bilgen: Her şeyi bilen. Esmâ-i hüsnâdan **Habîr** (Her şeyin iç yüzünden haberdar olan) ve **‘Alîm** (Hakkıyla bilen, bilgisi ezeli ve ebedî olan) isimlerinin karşılığıdır (Ata, 2004: 270). “*Ol Tanrı kökler hem yerler gaybın bilgen ol.*” (O Tanrı göklerin ve yerlerin gaybını bilendir.) KT.33/79a1=35:38. (76); “*Ol açğan bilgen.*” (Tanrı en doğru hükmü veren ve bilendir.) KT.33/46a1=34:26.

bir: Bir, tek. Tanrı’nın birliği ifade edilerek, Tanrı adı karşılığında kullanılır. Esmâ-i hüsnâdan **Vahîd** (Bölünüp parçalara ayrılmaması ve benzerinin bulunmaması anlamında tek) ve **Ehad** (Eşi ve benzeri olmayan) isimlerine karşılıktır. “*Aya birke bütmiş tiliñ birle ög / Köñül bütti şeksiz*

amul tutğıl ög" (Ey bir, tek olan Tanrı'ya inanmış olan, onu dilin ile ög; gönlün tereddütsüz inandı ise aklını işe karıştırma.) KB.25.; "*Siziksiz bir ok sen ay mengü açu / Kâtilmaz karılmaz sakışka saçu*" (Sen, şüphesiz, birsin, ey sonsuz Tanrı; istisna sayıya gelmez.) KB.10.; "*Kim tutar ol ikini bir idide önün kim ol turur.*" (Bir olan Tanrıdan başka o ikiyi -göğü ve yerikimse tutamaz.) KT.33/82a2=35:41.; "*Fermanladılar meğer kim tapsalar bir Tañrıka, Tañrı yok meğer ol.*" (Onlara tek olan Tanrı'ya tapmaları buyuruldu, O'ndan başka Tanrı yoktur.) KT.29/23b3=9:31.

birigli: Rızık veren, bağışlayan, lutfeden. Harezmi Türkçesi satır arası *Kur'an* tercümesinde "birmek" fiilinden -gen sıfat-fiil ekiyle türetilen **bir-gen** sözcüğü **Vehhâb** (Lütfeden, bağışlayan, veren) karşılığında kullanılır (Yüksekkaya, 2005: 185). *KB*'de ise aynı fiilden -gli sıfat-fiil ekiyle türetilen **birigli** şekli Allah'ın güzel isimlerinden **Rezzâk** (Rızıkı veren) karşılığında kullanılmıştır: "*Sakışsız birigli kamuğka ruzi / Yitürür kamuğnu ma yimez özi*" (Herkeseye sayısız rızık verir; herkeseye yedirir, fakat kendisi yemez.) KB.4.; "*Saşa birdi dünya esirkemedi / Maşa birmegeymü birigli idi*" (O sana hiç esirgemenen dünya nimetlerini verdi; vergili Rabb'im bana da vermez mi?) KB.3745.

boynağu boynun sığan: Zorba ve isyankârların boynunu kıran, zorba ve isyankârları cezalandıran. Esmâ-i hüsnâdan **Ḳahhâr** (Yenilmeyen yeğâne galip) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 292). "*Ol erk bu küin ol Tañrıka kim bir turur boynağularnıñ boynun sığan turur.*" (Asileri kahreden güç Tanrı'nındır.) KT. 35/31b2=40:16.

bütün işlig: Hüküm ve hikmet sahibi. Esmâ-i hüsnâdan **Ḥakîm** (Bütün emirleri ve işleri yerli yerinde olan) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 303). "*Ol Tañrı bilgen bütün işlig turur.*" (O Tanrı bilen hüküm ve hikmet sahibidir.) KT.26/6b2=4:26. (39)

emr idisi: Hüküm sahibi. Esmâ-i hüsnâdan **Ḥakem** (Son hükmü veren) ve **Ḥakîm** (Bütün emirleri ve işleri yerli yerinde olan) isimlerine karşılıktır. "*Eger yandursalar amı yalavaçka ya emr idisinge olardıñ bilgetiler anı.*" (Eğer onu Peygambere veya hüküm sahibine bildirselerdi öğrenirlerdi.) KT.26/50b1=4:83.

erklig: Hükümdar, mülk sahibi. Esmâ-i hüsnâdan **Melik** (Görünen ve görünmeyen âlemlerin sahibi) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 343). "*Köndrür sen kimni tilese sen, sen biziñ erkligimiz sen, örte bergil yazuğumuznu*" (Sen kimi dilesen doğru yola iletirsin, sen bizim hükümdarımızsın, günahlarımızı bağışla.) KT.28/32a1=7:155. (10) Aynı sözcük *KB*'de **uğan** sözcüğüyle birlikte tekrar grubu olarak esmâ-i hüsnâdan **Ḳadîr** (Güçlü, kuvvetli her şeye gücü yeten) / **Ḳadîr** (Tükenmez kudret sahibi olan Allah) (Devellioğlu, 2015: 551) isimlerini karşılar: "*Ay erklig uğan mengü muñ-*

suz bayat / Yaramaz senindin adınka bu at” (Ey kuvvetli, kadir, ebedî ve müstağni olan Tanrı, senden başkasına bu ad yakışmaz.) KB.6.

esenlik bërgen: Selamet veren. Esmâ-i hüsnâdan **Selâm** (Esenlik veren) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 345). “*Yok anda adın Tanrı meger ol erklig, arığ, esenlik bërgen, imin kılğan.*” (Emin kılan, sağlık veren, günahsız ve güçlü olan O’ndan başka Tanrı yoktur.) KT.38/31b3=59:23.

eşitgen: İşiten, duyan. Esmâ-i hüsnâdan **Sem‘î** (Her şeyi işiten) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 348). “*Ol Tanrı erür eşitgen* körgen.” (O Tanrı işiten ve görendir.) KT.26/29b3=4:58. (17)

ıdı: Sahip, Tanrı. Esmâ-i hüsnâdan **Mâlikü’l-Mülk** (Mülkün sahibi) isminin karşılığıdır. İslami Türk edebiyatının ilk dönem eserlerinde oldukça yaygın bir şekilde Tanrı’nın ismi olarak kullanılmıştır. Eski Türkçede isim olarak “sahip, efendi”; zarf olarak “tamamıyla, bütünüyle, çok, asla, hiç” anlamında kullanılan bu sözcük, sonraki dönemlerde –d sesinin değişmesi dolayısıyla çeşitli şekillerde karşımıza çıkar. İsim olarak “sahip, efendi, emir, hâkim, ev sahibi” gibi anlamlar taşıyan terim, dinî manada “Tanrı, Rabb, Tanrıça, Allah” adı yerine bütün lehçelerde kullanılmaktadır. “*Sevüg sawcı ıdı bağırşak ıdı / Budunda talusı kişide keđi*” (Esirgeyen Rabb’im halkın en seçkini ve insanların en iyisi olan sevgili Peygamberi gönderdi.) KB.34. (106); “*Anıñ bilmeki ıdı üskinde ol.*” (Onun bilmesi Tanrı nezdindedir.) KT.28/56a3=7:187. (280) AH’ta ise 13 yerde geçer: “*bilig birle bilnür törütgen ıdı*” (Yaradan Tanrı bilgi ile bilinir.) AH.121. DLT’de **ıdı** sözcüğüne “Allahu Te‘âlâ” anlamı verilmiştir.

ıgitgen: Terbiye eden, eğiten, yetiştiren, besleyen. “İgitmek” (beslemek, rızık vermek) (Arat, 1979: 189) fiilinden -gen sıfat-fiil ekiyle türetilmiştir. Esmâ-i hüsnâdan **Rabb** (idare eden, terbiye eden, gözetip koruyan, nimet veren, ıslah edip geliştiren) ve **Rezzâk** (Bol nimet, maddi ve manevi rızık veren) isimlerinin karşılığıdır. “*Bayat atı birle sözüğ başladı / Törütgen ıgığgen keçürgen tidi*” (Tanrı adı ile söze başladı: -Yaratan, besleyen ve göçüren odur, dedi.) KB.3188. (6)

keçürgen: Günahları affeden, bağışlayan, affi çok olan, cezada acele etmeyen. Allah’ın güzel isimlerinden ‘**Afüvv** (Günahları affeden) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 435). Bu isim “keçürmek” (Affetmek, bağışlamak) fiilinden -gen sıfat-fiil ekiyle türetilmiştir: “*Ol Tanrı erür keçürgen yarlıkağan.*” (Tanrı affedic ve esirgeyendir.) KT.26/19b2=4:43. (2); “*Erür Tanrı keçürgen örtgen ulaşu yarlıkağan.*” (Tanrı affeden, bağışlayan ve esirgeyendir.) KT.26/66b1=4:99.; “*Örter sizni Tanrı azka üküş bërgen keçürgen.*” (Az sevaba çok mükâfat veren affedic Tanrı günahlarınızı bağışlar.) KT.38/75a2=64:17.

Bu kelimenin bir diğer anlamı da, "Affedici, yumuşak huylu." şeklindedir ve bu anlamıyla da esmâ-i hüsnâdan **Hâlim** (Acele ile ve öfkeyle muamele etmeyen) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 435). "*Erür Tanrı bilgen keçürgen.*" (Tanrı bilen ve affedendir.) KT.33/15a1=33:52. (2); "*İlahi keçürgen idim sen keçür / Neçe me hatalıg kul ersem saña*" (Tanrı'm sen bağışlayan Rabb'imsin; senin karşında ne kadar günahkâr kul isem de beni affet.) AH.37-38. "Keçürmek" fiili KB'de "Geçirmek, bağışlamak" gibi iki ayrı anlamla 80 kere kullanılmıştır. "*Ay muşuz idim sen bu muşluğ kulug / Suyurkap keçürgil yazukın kamuğ*" (Ey müstağni olan Tanrı'm, sen bu muhtaç kulun bütün günahlarını şefkatle affet.) KB.28. "**Keçürmek**" anlam genişlemesi ile "göçürmek, dünyadan göçürmek, dünya âleminde âhîret âlemine geçirmek" (Bilgin, 2019: 93) anlamını da kazanır ki sözcük bu anlamıyla da esmâ-i hüsnâdan **Mümit** (Öldüren) ismini karşılar: "*Bayat atı birle sözüg başladım / Törütgen igidgen keçürgen idim*" (Yaratan, yetiştiren ve göçüren Tanrı'nın adı ile söze başladım) KB.1; "*Bayat atı birle sözüg başladı / Törütgen igidgen keçürgen tidi*" (Tanrı adı ile söze başladı: -Yaratan, besleyen ve göçüren odur, dedi.) KB.3188.

keç işlig: Geniş ihsan sahibi, rahmeti bol olan. Esmâ-i hüsnâdan **Vâsi'** (İlmi ve merhameti her şeyi kuşatan) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 442). "*Tanrı keç işlig bilgen ol.*" (Tanrı rahmeti bol olan ve bilendir.) KT.27/59b2=5:54.

kınağlı: Azap edici, azapla cezalandırıcı. Esmâ-i hüsnâdan **Müntakım** (Suçluları cezalandıran) ismine karşılıktır. "*...nelük pend berür-miz ol boğunka Tanrı helâk kıılıgı olarnı azu kınağlı olarnı katıg kın birle.*" (O kavme niçin nasihat ederiz. Tanrı onlara azap edecek, onları büyük bir azapla cezalandıracaktır.) KT.28/41a1=7:164. (2)

kınlıg: Azap veren, azabı olan. Bu isim de **kınağlı** ismi ile aynı anlamda esmâ-i hüsnâdan **Müntakım** (Suçluları cezalandıran) ismine karşılıktır. "*Seniñ idiñ terk kınlıg*" (Senin Tanrı'n azap verendir.) KT.28/43a1=7:167. (7)

kızgıtlıg: Azapla cezalandıran, cezasını veren. Esmâ-i hüsnâdan **Dârr** (Zarar veren) isminin karşılığıdır. "*Ol Tanrı katıgrağ kınlıgdın, katıgrağ kızgıtlıgdın yan.*" (O Tanrı katı azap ve ceza verendir.) KT.26/51b3=4:84.

köni işlig: Doğru işli, işleri doğru olan. Esmâ-i hüsnâdan **Hakım** (Bütün emirleri ve işleri yerli yerinde olan) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 485). "*Tanrı bilgen turur köni işlig.*" (Tanrı bilir ve işleri doğrudur...) KT.37/59a2=49:8.

körge: Gören. Esmâ-i hüsnâdan **Basîr** (Gören) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 492). “*Erür Tanrı eşitgen körge.*” (Tanrı gören ve işitendir.) KT. 26/91a2=4:134. (15)

körügli: Gören. Esmâ-i hüsnâdan **Basîr** (Her şeyi hakkıyla gören) isminin karşılığıdır: “*Teñri körügli*” (Tanrı görendir.) KT. 37/43a3=48:024.; Bir örnekte de “**yinçke körügli**” şeklinde Arapça karşılığı olan güzel isimlerden **Lâtif**’le (Yumuşak, hoş, güzel, nazik) beraber kullanılmıştır (Ata 2004: 492). “*Tanrı yinçke körügli latîf turur.*” (Allah kullarına karşı ince görüşlü ve latiftir.) KT.36/13b3=42:19.

küçlüg: Güçlü. Esmâ-i hüsnâdan **Qadîr** ve **Qavî** (Her şeye gücü yeten, kudretli) (Ata, 2004: 507) isimlerinin karşılığıdır. “*Ol Tanrı küçlüg küsüş turur.*” (Tanrı güçlü ve azizdir...) KT.38/14a3=58:21. (3); Aynı sözcük “*ugan*” sözcüğüyle **küçlüg ugan** (Güçlü Tanrı.) şeklinde sıfat tamlaması olarak da kullanılır. Bu yapıyı Ünlü ‘**Azîz** (Yenilmeyen, yegâne galip) adının karşılığı saymaktadır (Ünlü, 2007). “*Küçlüg ugan tîrgürmek üze ölüglerni.*” (Ölüleri diriltmeye gücü yeten Tanrı...) KT.37/2b3=46:33. (9)

küdeşçi: Her şeye nezaret eden, koruyan, gözetleyen. Esmâ-i hüsnâdan **Rakîb** (Gözetleyip kontrol eden) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 509). “*Erür Tanrı kamuğ neñ üze küdeşçi.*” (Tanrı her şeye nezaret edendir.) KT.33/15b3=33:52. *KT*’de bu sözcük bir örnekte de “**küdeşçin**” biçimindedir. “*Küdeşmek*” (Saklamak, beklemek, korumak) fiilinden türetilmiştir (Ata, 2004: 168, 509).

küdeşgen: Koruyan, gözetlen. Esmâ-yı hüsnâdan **Hafîz** (Koruyup gözetlen ve dengede tutan, saklayan) isminin karşılığıdır. “*Tanrı küdeşgen olar üze*” (Tanrı onları gözetir korur) KT.36/3a1=42:6.

küdeşigli: Gözetleyen, bekleyen, koruyan. Bu isim de **küdeşgen** kelimesi gibi esmâ-yı hüsnâdan **Hafîz** (Koruyup gözetlen ve dengede tutan, saklayan) isminin karşılığıdır. “*Yok sizke Tanrıdın küdeşigli.*” (Tanrı’dan başka sizi koruyan yoktur.) KT.35/42a3=40:33. (3)

küsüş / küşüş: ‘Azîz, değerli, nadir. Esmâ-i hüsnâdan ‘**Azîz** (Muhterem) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 512). “*Yarlıkadı anı, bütünlükin ol küsüş ulaşu yarlıkagan ol*” (KT.32/12a1=28:16. (11)

mengü: Sonsuz, ebedî. Esmâ-i hüsnâdan **Âhîr** ve **Bâkî** (Varlığının sonu olmayan) isimlerinin karşılığında kullanılmıştır. “*Ay muşsuz idim mengü tutçı tirig / Ölümke törüttüñ bu sansız tirig*” (Ey ebedî, ölümsüz ve ihtiyaçtan vâreste olan Rabb’im; bu sayısız canlıları ölüm için yarattın.) KB. 378. (38); “*Siziksiz bir ök sen ay mengü açu / Katılmaz qarışmaz saķışka saçu*” (Sen şüphesiz birsin ey sonsuz Tanrı; istisna sayıya gelmez.) KB. 10.

meñzeksiz: Eşi ve benzeri olmayan. Esmâ-i hüsnâdan **Vahîd** (Bölünüp parçalara ayrılmaması ve benzerinin bulunmaması anlamında tek) isminin karşılığıdır. "Ol Tanrı erür **meñzeksiz bütün işlig.**" (Tanrı benzersiz ve azizdir.) KT.26/28a1=4:56.

muñsuz: Hiçbir şeye muhtaç olmayan. Esmâ-i hüsnâdan **Ganî** (Zengin, kendi varlığıyla yetinip başkasına muhtaç olmayan, müstağni, kendi dışındaki her şey ona muhtaç) (Ata, 2004: 523) ve (Kimseye ve hiçbir şeye muhtaç olmayan Allah) (Devellioğlu, 2015: 1072) anlamındaki **Samed** isimlerinin karşılığıdır (Bilgin, 2019: 96). "Erür Tanrı **muñsuz ögdülmiş.**" (Tanrı hiçbir şeye muhtaç olmayan ve övülmüş olandır.) KT.26/90a1=4:131. (4); Sözcük KB'de 7 kere kullanılmıştır: "Ay **muñsuz idim mengü tutçı tirig / Ölümke törüttün bu sansız tirig**" (Ey ebedî, ölümsüz ve ihtiyaçtan vâreste olan Rabb'im; bu sayısız canlıları ölüm için yarattın.) KB. 378.; "Meger bir bayat ol tükel **muñsuzun / Muñuğ bildeçi ol bağırşak tüzün**" (Her şeyden müstağni ancak bir Tanrı vardır; O ihtiyaçları bilir, merhametli ve halimdir.) KB.4777.; "Ay erklig uğan mengü **muñsuz bayat / Yaramaz senindin adınka bu at**" (Ey kuvvetli, kadir, ebedi ve müstağni olan Tanrı, senden başkasına bu ad yakışmaz.) KB.6.; "Ay **muñsuz idim sen bu muñluğ kuluğ / Suyurkap keçürgil yazukın kamuğ**" (Ey müstağni olan Rabbim, sen bu muhtaç kulun bütün günahlarını şefkatle affet.) KB.28.

ögdülmiş: Övülmüş, övgüye layık. Esmâ-i hüsnâdan **Ĥamîd** (Övülmüş, övgüye layık olan, her bakımdan övülen) adının karşılığıdır. "Erür Tanrı **muñsuz ögdülmiş.**" (Tanrı hiçbir şeye muhtaç değildir ve ziyadesiyle övgüye layık olandır.) KT.26/90a1=4:131.; "Köndrür **ögdülmiş 'aziz yol tapa.**" (Övgüye layık olan (Allah'im) aziz yoluna doğru hidayete erdirir.) KT.33/31a3=34:6.

örtgen: Bağışlayıcı, affedici. Esmâ-i hüsnâdan **Gafûr** (Bütün günahları bağışlayan) ismine karşılık olarak kullanılmaktadır (Ata, 2004: 584). "Erür Tanrı **örtgen, yarlıkağan.**" (Tanrı affeden ve bağışlayandır.) KT.33/13b3=33:50. (38)

sakış kılguçı: Her şeyin hesabını yapan. Esmâ-i hüsnâdan **Ĥasîb** (Kullarına yeten, onları hesaba çeken) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 605). "Ol Tanrı erür kamuğ neñ üze **sakış kılguçı.**" (Tanrı her şeyin hesabını yapandır.) KT.26/53a1=4:86. (1)

sakışlağan: Hesap soran, hesap görücü. Bu sözcük de "sakış kılguçı" sözcüğü ile aynı anlamda esmâ-i hüsnâdan **Ĥasîb** (Kullarına yeten, onları hesaba çeken) isminin karşılığında kullanılmaktadır. "Tap Tanrı **sakışlağan.**" (Tanrı hesap sorandır.) KT.33/8b3=33:39.

Tağrı / Teğri: Allah. Karahanlı Türkçesiyle yazılmış metinlerde **Al-lah** ism-i celilinin karşılığı olarak en çok kullanılan isim “Tanrı” ismidir. Göktürkçede “gök” ve “Tanrı” anlamlarında kullanılan bu kelime, hakanın bir sıfatı veya Mani metinlerinde Buda’nın sıfatı olarak da kullanılır (Tok-yürek, 2017: 79-89). Ferruh Ağca, Teğri sözcüğünün anlamı ve yapısıyla ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: “Teğri sözcüğünün sergilediği anlam çeşitliliği, sözcüğün meydana gelişinde kazandığı temel anlamdan, kavram alanına uygun başka anlamlar kazandığını göstermektedir. Sözcüğün ‘gök, sema’ anlamı dışında ‘semavi güç’, ‘büyük, yüce’ gibi anlamları da karşılıyor oluşu, bütün bu anlamları kapsayan bir temel anlamın varlığını düşündürmektedir.” Sözcüğün yapısıyla ilgili birçok görüş ileri sürülmüş olmasına rağmen, sözcüğün kaynağı ve teşkilinin hâlâ belirsiz olduğunu ifade eden Ağca, Clauson’un, Doerfer’in, Stefan Georg’un konuyla ilgili yaklaşımlarına değinir ve şu değerlendirmeleri yapar: “DLT’de yer alan teğ- (yükselmek, havalanmak), teğit- (yükseltmek), teğtür- (uçmak), teğük (hava), teğgüç (yarım arşın yüksekliğindeki herhangi bir şey) gibi veriler teğri sözcüğünün oluşumunu ve anlam gelişimini açık bir şekilde göstermektedir. Sözcüğün yapısı ‘teğ-ü-r-i > teğri’ şeklinde, anlam yapısı ise; ‘yükselti > gök, sema > büyük, ulu, yüce > yaratan’ şeklinde açıklanabilir.” (Ağca, 2015: 201 - 221) “*Ya Tağrı, ey kökler törütüglü hem yer törütügli.*” (Ey gökleri ve yeri yaratan Tanrı) KT.35/4a1=39:46. (1051); “*Tağrı yok tapunmağka meger bir Tağrı.*” (O Tanrı’dan başka tapacak yok.) KT.34/24b2=37:35.; “*Ey Bâr Hudâyâ / Tağrı, eger erse bu ol râst senin üskünjdin yağturğil bizin üze taşlar.*” (Ey Allah’ım bu doğruysa senin katında bize taş yağdır.) KT.28/81a3=8:32.; “*Başladım Tağrı atı birle üküş rahmetlig ulaşu yarlıkagan.*” (Rahmeti çok ve bağışlayan Tanrı’nın adı ile başladım.) KT.33/28a1=34.; “*Ol Tağrı musahhar kıldı sizke deryanı.*” (Tanrı deryayı sizin emrinize verdi.) KT.36/93b2=45:12.

DLT’de 62 yerde geçen **Teğri** sözcüğüne “Yüce ve aziz Allah” anlamı verilmiştir. Sözcükle ilgili olarak Kaşgarlı Mahmut; “Kâfirler – Tanrı onları yok etsin- göğe **Teğri** derler. Aynı şekilde gözlerine büyük görünen büyük bir dağ, ağaç gibi şeylere de **teğri** adını verirler ve bu gibi şeylere secde ederler.” açıklaması yapar ve eserde şu örnekler yer alır: “*uğan teğri*” (kadir Allah), “*uluğluk teğrike*” (Ululuk Allah’a mahsus), “*teğri tag birle yirig basurdı*” (Allah dağlarla yeri bastırıp sabitledi), “*teğri yalınuk törütti*” (Yüce Allah Âdem’i ve yaratılanlardan diğerlerini yarattı.) (Şirin 2015: 27-28) Bu isim KB’de de sıkça kullanılmıştır: “*Atam canı boldı iligke yuluğ / Yuluğ kılsu teğri saña bu kuluğ*” (Babamın canı hükümdarın hizmetinde feda oldu; Tanrı sana bu kulu da feda etsin.) KB. 1555. (42)

tapunğu: İlah, Tanrı. Bu isim **Allah** ism-i celiline karşılık kullanılmıştır. "Tapmak" fiilinin edilgen şekline gereklilik bildiren -gu ekinin eklenmesiyle türetilmiştir. "*Tanrıdan başka tapılacak...*" KT.34/89a1=39:17.; Sözcük iki yerde de "tapılan şey" anlamındadır: "*Yer içinde hem koğar seni hem tapunğularınıznı.*" (Hem seni ve hem taptıklarınızı yere geçirir.) KT.28/11b1=7:127. Sözcük *KT*'de sıfat tamlaması olarak **tapunğuluk idi** (Tapılması gereken her şeyin sahibi olan Tanrı.) şeklinde de kullanılır: Esmâ-i hüsnâdan **Allah** (Varlığı zorunlu olan ve bütün övgülere layık bulunan zatın özel ve en kapsamlı adı) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 658). "*Yok tapunğuluk İdi meger ol.*" (Ondan başka tapılacak yok.) KT. 28/35b1=7:158.

tirig: Diri, canlı. Esmâ-i hüsnâdan **Hayy** (Varlığı devamlı olan, hayat sahibi, ölmeyen, diri) adının karşılığıdır (Ata, 2004: 681). "*Yarlığ ıdtımız sağa bitigdin ol köni ol, çın tutuğlı tutaşı tirigke*" (Sana Kur'an'dan gönderdiğimiz doğruyu gösteren buyruklara, diri ve her şeye hâkim olan Allah için uy.) KT.31/86b1=20:111; "*Kamuğ sen törüttün ne erselerig / Yoğadıur ne erse sen ök sen tirig*" (Her varlığı sen yarattın; varlık yok olur, baki kalan yalnız sensin.) KB.14.

törütgen: Yaratan, yaratıcı, Rabb. Esmâ-i hüsnâdan **Hâlik** (Takdirine uygun bir şekilde yaratan) isminin karşılığıdır. "*Korkunlar törütgen idinizdin.*" (Sizi yaratan Tanrı'dan korkunuz.) KT.38/76b1=65:1. (8); "*Bilig birle bilnür törütgen idim*" (Yaradan Tanrı bilgi ile bilinir.) AH.121. (3) Ünlü, bu ismi esmâ-i hüsnâdan **Bâri** (Bir örneği olmadan canlıları yaratan) isminin karşılığı sayar (Ünlü, 2007): "*Ol Tanrı törütgen, yaratđan*" (O Tanrı yaratandır.) KT.32a/3=059/024. "Törütgen" sözcüğü "yaratan" anlamında *KB*'de 14 yerde geçmektedir. "*Atam erdiğ artuğ bağırsak ağı / Seniğe bağırsak törütgen takı*" (Sen benim için çok merhametli ve cömert bir baba idin; fakat yaratan senden daha merhametlidir.) KB.1243.

törütteçi: Yaratıcı, yoktan var eden. Allah'ın güzel adlarından **Hâlik** (Takdirine uygun bir şekilde yaratan) adına karşılık olarak 'törütgen' sözcüğüyle aynı anlamdadır. "*Men törütteçi men bir yanlığ âdemini kuruğ balçıkđın, kök tunçımış livâdin.*" (İnsanoğlunu kupkuru bir çamurdan, şekillenmiş cıvık bir balçıktan yaratan benim.) KT.30/21b1=15:28.

törütügli: Yaratan, yaratıcı. **Hâlik** (Takdirine uygun bir şekilde yaratan) adının karşılığıdır. -gli sıfat fiil ekiyle türetilen "törütügli" sözcüğü *KT*'de iki yerde görülmektedir: "*Men törütügli men bir âdemi balçıkđın.*" (Âdemi balçıktan yaratan benim.) KT.34/72a2=38:71. "*Bu halkđa tözü yapmayınca kapuğ, törütügli rabđa kılumaz tapuğ*" (İnsan bütün bu halka kapısını kapatmayınca, yaratan Tanrı'ya ibadet edemez.) KB.3341.

tüzün: Yumuşak huylu. Esmâ-i hüsnâdan **Halîm** (Acele ile ve kızgınlıkla muamele etmeyen) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 700). “*Ol turur tüzün yime yarlıkağan.*” (O halim ve bağışlayandır.) KT.33/82a3=35:41. (2) *KB*’de genellikle “yumuşak huylu, asil” anlamında 44 yerde kullanılan **tüzün** sözcüğü, bazı beyitlerde aynı anlama Tanrı’nın sıfatı olarak da kullanılmıştır: “*Bu şükruğ negü teg ötey öz özün / Munuñ şükri sen kııl saña ay tüzün*” (Bu ihسانlara şükürden ben acizim; ey asil, bunun şükürünü sana karşı yine sen eda et.) *KB*.1033.

uğan: Gücü yeten, muktedir. **Qadır** (Her şeye gücü yeten, kudretli) (Ata, 2004: 703) ve **Muktedir** (her şeye gücü yeten, kudretli) isimlerinin karşılığıdır. “Umak” (gücü olmak, muktedir olmak) fiil kökünden -ğan sıfat-fiil ekiyle türetilmiştir. Tanrı ismi yerine en çok kullanılan isimlerdendir. “*Ol Tanrı kamuğ neñ üze uğan ol.*” (O Tanrı her şeye gücü yetendir.) KT.29/30b2=9:39. (20); “*Biligli bayat ol bilir bu işig / Uğuğlı uğan ol ukar bu işig*” (Bu işi bilen, ancak her şeyi bilen Tanrı’dır; bu işin hikmetini ve sırrını bilen, ancak hükmeden Allah’tır.) *KB*.1531. (9); “*Öküş ögdi birle tümen miñ sena / Uğan bir bayatka añar yok fena*” (Kadir ve bir olan Tanrı’ya çok hamd ve binlerce sena olsun, O’nun için fânilik yoktur.) *KB*.2. “*Yarattı ol uğan tünüñ kündüzüñ*” (O kadir Tanrı senin geceni ve gündüzünü yarattı.) *AH*.13. (6); “*Uğan hükmi birle kelür kelgen iş*” (Her gelen iş kadir Tanrı hükmü ile gelir.) *AH*.451. (2); **uğan** *Tenri* Kadir olan Allah. *DLT*. (1)

uğğan: Haberdar. Güzel isimlerden **Habîr** (Her şeyin iç yüzünden haberdar olan) isminin karşılığıdır. “uğmak” (anlamak, kavramak) fiilinden türetilmiştir. “*Ukturdi maña anı bilgen uğğan.*” (Bunu bana her şeyi bilen ve her şeyden haberdar olan Allah bildirdi.) *KT*.38/90b1=66:3.

uluğ: Ulu, büyük. Bu sözcük taradığımız eserlerde, esmâ-i hüsnânın farklı listelerinde yer alan yakın anlamlı **Kebîr** (Zâtının ve sıfatlarının mahiyeti anlaşılmayacak kadar ulu), **Mütekebbir** (Azamet ve yüceliğini gösteren) (Ata, 2004: 708), ‘**Azîm** (Zâtının ve sıfatının mahiyeti anlaşılmayacak kadar ulu olan), ‘**Aliyy, Müte’âlî** (İzzet, şeref ve hükümlanlık bakımından en yüce) gibi adları karşılayan Türkçe sözcük olarak kullanılmıştır. **Uluğ** sözcüğü tek başına bu anlamlarda kullanıldığı gibi bazen de **yüksek** sözcüğü ile birlikte yakın anlamlı sözcüklerle oluşturulmuş bir tekrar grubu halinde karşımıza çıkmaktadır. “*Bu kudret idisi uluğ bir bayat*” (O kudret sâhibi büyük bir Tanrı’dır.) *AH*.19. (8); “*Uluğ Tanrı andın ortak katarlar.*” (Onlar Ulu Allah’a ortak koştular.) *KT*.28/59b1=7:190. (3); “*Ol Tanrı erür yüksek uluğ.*” (Allah yücedir, büyüktür.) *KT*.26/12b1=4:34

üküş bergeñ: Çok bağışta bulunan. Esmâ-i hüsnâdan **Vehhâb** (Karşılık beklemeden bol bol veren) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 720). “*Bêrgil*

maña mülkni, kerekmez kim kimerseke mende kiğin, sen sen üküş bergeñ." (...Süleyman dedi ki: Rabb'im bana benden başkasının ulaşamayacağı bir hükümlerlik ver. Çünkü sen çok verensin.) KT.34/61a3=38:35.

üküş örtgen: Bağışlayıcı, affedici. Esmâ-i hüsnâdan **Gaffâr** (Daima affeden, tekrarlanan günahları bağışlayan) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 720). "*Kökler iğisi hem yerler iğisi hem ol iki ara 'aziz üküş örtgen.*" (O göklerin, yerin ve ikisi arasındaki her şeyin Rabbi'dir... çok bağışlayıcıdır.) KT.34/71a1=38:66. (2)

yaratğan: Yaratan, var eden. Esmâ-i hüsnâdan **Bârî** (Bir model olmaksızın varlıkları yaratan) (Ata, 2004: 755) ve **Hâlik** (Takdirine uygun bir şekilde yaratan) isimleriyle aynı anlamdadır. "*Ol Tanrı törütgen yaratğan süret kılğan.*" (Tanrı yaratan, var eden, şekil verendir...) KT.38/32a3=59:24. (2); "*Tenri ol yerig yaratğan*" (Yeri yaratan Tanrı'dır.) DLT. III - 52.

yaratıĝlı: Yaratan, Tanrı. Esmâ-i hüsnâdan **Bârî** (Bir model olmaksızın varlıkları yaratan) (Ata, 2004: 755) ve **Hâlik** (Takdirine uygun bir şekilde yaratan) isimleriyle aynı anlamdadır. **Yaratğan** ve **yaratıĝlı** isimlerinin her ikisi "yaratmak" fiilinden işlevleri birbirinin aynı olan -ĝlı ve -ğan sıfat-fiil ekleriyle türetilmiş isimlerdir. "*Tilim tunma öĝgil yaratıĝlını / Yaraĝsıznı mindin yıratıĝlını*" (Ey dilim, durma, yaratana ve beni kötülüklerden uzak tutana hamd ve sena et.) KB.381. Bunların dışında **yaratğan** ve **yaratıĝlı** isimlerinin bağlam içinde esmâ-i hüsnâdan **Muhyî** (Can veren) ismi ile yakın veya eş anlamlı oldukları da söylenebilir.

yarlıkağan: Bağışlayıcı. Esmâ-i hüsnâdan **Rahîm** (Bağışlayan, esirgeyen) ve **Gafûr** (Bütün günahları bağışlayan) isimlerinin karşılığıdır (Ata, 2004: 760). "*Ol Tanrı erür mü 'minlerka yarlıkağan.*" (Tanrı müminleri bağışlayıcıdır.) KT.33/9a3=33:43. (80) Bu ismin sıfatları derecelendiren -rak ekiyle pekiştirilmiş şekli de *KT*'de 55 kere kullanılmıştır. **yarlıkağanrak** En merhametli. "*Yarlıkağay Tanrı sizni, ol yarlıkağanlarda yarlıkağanraķı ol.*" (Allah sizi bağışlasın / affetsin. Çünkü O, merhametlilerin en merhametlisidir.) KT.30/10a2=12:92. (55)

yarlıkaĝlı: Merhamet eden, bağışlayan. Esmâ-i hüsnâdan **Vehhâb** (Karşılık beklemeden bol bol veren) ve **Rahîm** (Bağışlayan, esirgeyen) isimlerinin karşılığıdır (Ata, 2004: 760). "*Azu olar üskinde mü iđiñniñ hazineleri 'aziz yarlıkaĝlı.*" (Yoksa aziz ve vehhab olan Tanrı'nın (rahmet) hazineleri onların indinde mi?) KT.34/49b1=38:9. (4)

yazuķ örtgen: Günahları bağışlayan. Esmâ-i hüsnâdan **Gafûr** (Bütün günahları bağışlayan) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 769). "*Tanrı yazuķ örtgen yarlıkağan ol.*" (Tanrı affeden, bağışlayandır...) KT. 37/56b1=49:5.

yazuk örtügli: Bağışlayan, affedici. Esmâ-i hüsnâdan **Gafûr** (Bütün günahları bağışlayan) isminin karşılığıdır. “*Yarlıkağul bizni sen, yazuk örtüglilerde yëgreki sen.*” (Günahları affedensin, bizi bağışla...) KT.28/32a3=7:155.

yinçke körügli: İnce görüşlü, nazik. Esmâ-i hüsnâdan **Latîf** (Yaratılmışların ihtiyacını en ince noktasına kadar bilip sezilmez yollarla karşılayan) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 779). “*Tanrı yinçke körügli latîf turur.*” (Allah kullarına karşı ince görüşlü ve latîftir.) KT. 36/13b3=42:19.

yorıtğan: Kaza ve kaderi yürüten, tanzim eden. Esmâ-i hüsnâdan **Müheymin** (Kainatın bütün işlerini gözetip yöneten) ve **Vâli** (Kainata hâkim olup onu yöneten) isimlerinin anlamlarına yakın bir anlam taşımaktadır. “*kazalar yorıtğan yaratğan Melik*” (Kaza ve kaderi yürüten ve (yeniden) tanzim eden Tanrı’dır.) AH.454.

yüksek: Yüce, ulu. Esmâ-i hüsnâdan ‘**Aliyy** (İzzet, şeref ve hükümranlık bakımından en yüce) ismine karşılıktır (Ata, 2004: 792). “*Ol yüksek uluğ.*” (O yüce ve uludur.) KT.33/44b1=34:23. (3)

Karahanlılar dönemine ait satır arası *Kur’an* tercümesinin *Rylands* nüshası, *Kutadgu Bilig*, *Dîvânu Lugâti’l-Türk* ve *Atebetü’l-Hakâyık*’tan tespit ettiğimiz Allah’ın güzel isimlerine karşılık gelen Türkçe sözcükleri şöyle bir tablo hâlinde göstermek mümkündür:

Arapça	Türkçe	Arapça	Türkçe
‘adl	açğan	ķahhâr	boynağı boynın sığan
‘afuvv	keçürgen	ķadîm	bayat
‘alîm	bilgen	ķavî	küçlüğ
‘aliyy	uluğ, yüksek	kebîr	uluğ
âhir	mengü	ķuddûs	arığ
Allah	Tanrı, tapunguluk idî	latîf	artukluk bërnek idîsi, yinçke körügli
‘azîm	uluğ	mâlikü’l-mülk	idî
‘azîz	küsüş	melik	erklig
bâķî	mengü	muhyî	yaratıglı
bârî	yaratğan, yaratıglı	mütekebbir	uluğ
basîr	körgen	müheymin	yorıtğan
dârr	ķızğutluğ	muķtedir	uğan

eḥad	bir	mümîṭ	keçürgen
evvel	bayat	müntakim	kınağlı, kınılıg
fettâḥ	açgan	müte'âlî	uluğ
ğaffâr	üküş örtgen	rabb	igitgen
ğafûr	örtgen, yazuk örtgen, yarlıkağan	raḥîm	yarlıkağan, yarlıkağlı
ganî	muşuz	raḳîb	küdezçi
ḥabîr	bilgen, uqgan	raûf	bağırsak
ḥafîz	küdezgen, küdezigli	rezzâḳ	igitgen
ḥakem	emr idisi	samed	muşuz
ḥakîm	bütün işlig, emr idisi, köni işlig	selâm	esenlik bergen
ḥâlik	törütgen, ya- ratgan, törütteçi, yaratıgı, törütügli	sem'î	eşitgen
ḥasîb	saķış kılguçı, saķışlağan	şekûr	arka uküş bergen
ḥayy	tirig	vâli	yorıtgan
ilah	tapunğu	vâsi'	keñ işlig
ḳadîr	küçlüg, ugan, küçlüg ugan	vaḥîd	meñzeksiz, bir
		vehhâb	artuqluk ber- mek idisi, uküş bergen, yarlıkağlı

Bütün bu veriler İslami Türk edebiyatının ilk ürünlerinin yazıldığı Karahanlılar döneminde, esmâ-i hüsnâda yer alan isimlerin büyük oranda Türkçe sözcüklerle karşılandığını göstermektedir.

Taradığımız eserlerde esmâ-i hüsnâdan 55 isme Türkçe karşılık verildiği anlaşılmaktadır. Bazı güzel isimlerin birden fazla Türkçe karşılığı kullanılır: Mesela **ğafûr** adına **örtgen**, **yarlıkağan**, **yazuk örtgen**; **ḥâlik** adına **törütgen**, **yaratgan**, **törütteçi**, **törütügli**, **yaratıgı** gibi karşılıklar verilmiştir. Bu eserlerde esmâ-i hüsnâdan 55 isme karşılık 61 tane Türkçe sözcük kullanılmıştır. Bir kısım Türkçe sözcükler de Allah'ın güzel adlarından yakın veya eş anlamlı birkaç tanesini karşılamaktadır: **Uluğ** sözcüğü **kebîr**, **mütekebbir**, **'azîm**, **'aliyy**, **müte'âlî** adlarına; **keçürgen** sözcüğü **'afüvv**, **ḥalîm**, **mümîṭ** adlarına karşılık gelmektedir.

Bu Türkçe karşılıkların bir kısmı dilin mevcut kelimelerine yeni anlamlar yüklenmesi, bir kısmı yeni kelime türetilmesi ve bir kısmı da keli-

me grupları şeklinde oluşturulmuştur. Allah'ın güzel adı olarak kullanılan Türkçe sözcüklerden 45 tanesi tek sözcükten oluşmaktadır. Türetmede daha çok -ğan / -gen ve -ğlı / -gli sıfat-fiil eklerinin kullanıldığı görülür. Geriye kalanların 16 tanesi kelime grubu yapısındadır. Kelime gruplarından 11 tanesi sıfat-fiil grubu; 3 tanesi sıfat tamlaması ve 2 tanesi isim tamlaması şeklindedir.

Uygurlar döneminde bir gelenek hâlini alan başka dinlere ait kavram adlarını ve terimleri Türkçeleştirme uygulamasının Karahanlılar döneminde de devam ettirildiği, bu dönem eserlerinde diğer dinî terimlerle beraber Allah'ın güzel ad ve sıfatlarının da büyük oranda Türkçe sözcüklerle karşılandığı anlaşılmaktadır.

Bugün kullandığımız dinî terimlerin büyük bir kısmı Arapçadan alınmıştır. Kutsal kitabımız *Kur'an-ı Kerim*'in ve hadislerin Arapça olmasından dolayı İslam dinine ait inanç, ibadet, ahlak ve diğer alanlarla ilgili terimlerin Arapça kökenli olanları yaygınlaşmış bulunmaktadır. Oysa Türklerin Müslüman oldukları ilk dönemlerde bu konuda daha hassas davranılmış, dinî terimlerin Türkçe karşılıklarının oluşturulmasına özen gösterilmiştir.

Dinî terimlerin ve bunlarla beraber Tanrı'nın güzel ad ve sıfatlarının Türkçe sözcüklerle karşılanmasında asıl amaç, doğru bir yaklaşımla, İslamiyeti Türkler arasında daha kolay tanıtmak, yaygınlaştırmak ve benimsetmektir. Satır arası *Kur'an* tercümelerinde çeviriyi yapanların asıl metindeki bütün sözcüklere karşılıklar bulma anlayışının da bu sonuca etkisi olabilir. Ancak kanaatimize göre bu tutum, İslamiyetle yeni tanışan Türk toplumunda bu yeni inancı yaymak için, Hoca Ahmet Yesevî gibi halkın anlayacağı, halk ruhuna uygun sade bir dil kullanmanın gerekli olduğu; toplumun anlamadığı başka bir dilin terimleriyle bunu gerçekleştirmenin kolay olmayacağı düşüncesinden kaynaklanmaktadır.

Kaynakça

- Ağca, F. (2015). "Eski Türkçe kök tenri ve kök kalık ikilemeleri üzerine". *Türkbilig* 30, 201-221.
- Aksan, D. (1996). *Türkçenin Sözcükleri*. Ankara: Engin Yayınevi
- Arat, R. R. (1951). *Atebetü'l-Hakayık*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (2007a). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (2007b). *Kutadgu Bilig II Çeviri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Ata, A. (2004). *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (1985). *Divanü Lûgati'î-Türk Tercümesi C. I-IV*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bilgin, A. A. (2019). “Kutadgu Bilig'deki Tevhid Bağlamında Tanrı Tasavvuru”. *Kutadgu Bilig ve Türk-İslam Kimliği*. İstanbul Ticaret Odası Kültür ve Sanat Yayınları. 92 -111.
- Deniz, S. (2019). *Karahanlı, Harezm ve Kıpçak Dönemi Eserlerinde Dinî Terimler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Devellioğlu, F. (2015). *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Diyanet İşleri Başkanlığı (1973). *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı (Meali)*. 2. bs. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kuyma, E. (2019). “Eski Anadolu Türkçesi Kur'an Tercümelerinde Esmâ-i Hüsnâ'yı Karşılayan Söz Varlığı”. *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36. 339 - 436.
- Önler, Z. (2009). “Karahanlı Dönemi Metinlerinde İnançla İlgili Türkçe Terimler”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16/1. 187-197.
- Öztürk, A. (2019). “İslâmî Türk Edebiyatında Esmâ-i Hüsnâ”. *İslâmî İlimler Dergisi* 14/2. 27 - 42.
- Süyütfi, C. (1988). *Ed-Dürrü'l-menşûr C. III*. Beyrut: 1409.
- Şahin, A. (2001). “Edebî Bir Tür Olarak Klasik Edebiyatımızda Esmâ-i Hüsnâlar”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 16. 49 – 57.
- Şirin, H. (2015). *Kültigin Yazıtı Notlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tokyürek, H. (2017). “Budist Uygur Metinlerinde Teñri Sözü”. *Dil Araştırmaları* 21. 79 - 89.
- Topaloğlu, B. (1995). “Esmâ-i Hüsnâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi C. 11*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. 404-418.
- Ünlü, S. (2007). “İlk Türkçe Kur'an Tercümelerine Göre Esmâ-i Hüsnâ”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2. 215 - 285.
- Yüksekkaya, G. S. (2005). “Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Çevirilerinde Esmâ-i Hüsnâ”. *Türk Dilleri Araştırmaları* 15. 181-211.

Extended Summary

The first Muslim Turkish state is the Kara-Khanid Khanate. The works written during the Kara-Khanid period are considered as the first works of Islamic Turkish literature. Interlinear Qur'anic Translation of the Qur'an (Rylands copy), *Dīwān lughat at-Turk*, *Ḳutadġu Bilig* and *Atebetu'l-Haġāyik* are the main works written in Kara-Khanid Turkish having reached today. In these works, Turkish equivalents are generally lexicalised for the Islamic terms.

It is seen that the practice of Turkicization the concept names and terms belonging to other religions which had previously become a tradition in the Uighurs period continued in the Karakhanid period when Islam was accepted. These works have been written with the understanding that it is necessary to use a language they know in order to explain, spread and adopt this new belief in a society that has recently adopted Islam. Many of the Turkish terms derived in this period were forgotten in later periods, and Arabic ones were used instead.

Like other terms relating to religion, the beautiful names and adjectives of Allah, i.e. 'asmā' al-ḥusnā, are generally met with Turkish in the works of Kara-Khanid period. The term 'asmā' al-ḥusnā refers to beautiful names attributed to Allah in the sense of "the most beautiful names". In the Islamic world, it is accepted that 'asmā' al-ḥusnā consists of ninety-nine names.

In the Qur'an, "Say: Call it as Allah or call it Rahman; whichever you call, he owns the most beautiful names. (al-Isrā': 17/110)" statement indicates that it would not be inconvenient to say the names and adjectives in Esmā-i ḥusnā in other languages. When people say the beautiful names of Allah in their own language, it enables them to know and love Allah better.

The term 'asmā' al-ḥusnā has been translated into Turkish as *körklüg atlar* (beautiful names) in the translation of the Qur'an. "*Taḡrı yok meġer ol aḡar turur körklüg atlar*" (There is no God but Allah, beautiful names belong to Allah.) KT.31/38a1=20:8. The Turkish equivalents of some of the beautiful names in the works of the Kara-Khanid period continued in Turkish later on.

In this study, the concept of 'asmā' al-ḥusnā was introduced briefly and the Turkish equivalents of 'asmā' al-ḥusnā used in the works written in Kara-Khanid Turkish were picked out. As a result, it is seen that a large part of 'asmā' al-ḥusnā was met with Turkish words lexicalised in various ways in the works written in Kara-Khanid Turkish. Turkish words corresponding to the beautiful names of Allah and their Arabic equivalents in these works are shown in a table.

The beautiful names of Turkish origin used in the works we have scanned, their meanings and their equivalents in 'asmā' al-ḥusnā are as follows:

açġan (The Opener, The preparer ways for triumphs) = al-Fattāḥ; **arıġ** (The absolutely pure) = al-Quddūs; **arġa üküş bergen** (The rewarder of thankfulness) = ash-Shakūr; **artuġluk bėrmek idisi** (The giver of gifts) = al-Wahhāb; **azġa üküş bėrgen** (The most appreciative) = ash-Shakūr; **baġırsaġ** (The compassionate) = ar-Ra'ūf; **bayat** (The eternal) = al-'Awwal; **bilgen** (The all-aware) = al-Khabīr; **bir** (The one) = al-Wāḥid, al-'Aḡad; **birigli** (The forgiver, The giver) = al-Wahhāb,

ar-Razzâq; **boynağı boynın sığan** (The punisher) = al-Qahhâr; **bütün işlig** (The ever-wise, endowed with sound judgement) = al-Hakîm; **emr idisi** (The judge) = al-Hakam, al-Hakîm; **erklig** (The omnipotent, The lord of power) = al-Mâlik; **esenlik berge**n (The giver of peace) = as-Salâm; **idi** (The owner of all sovereignty) = Mâliku'l-Mulk; **igitgen** (The nurturer, The sustainer) = ar-Razzâq; **keçürgen** (The pardoner) = al-'Afuww, al-Halîm; **keş işlig** (The all-encompassing, The omnipresent) = 'al-Wâsi'; **kınağlı** (The avenger) = al-Muntaqim; **kınlıg** (The retaliator) = al-Muntaqim; **kızgütluğ** (The distressor) = ađ-Dârr; **köni işlig** (The right one) = al-Hakîm; **körge**n (Seeing) = al-Başîr; **körügli** (Seeing) = al-Başîr; **küçlüg** (The all-powerful) = al-Qâdir, al-Qawıyy; **küdezçi** (Protecting) = ar-Raqîb; **küdezge**n (The protector) = al-Khâfîd; **küdezigli** (The protecting) = al-Khâfîd; **küsüş** (The almighty) = al-'Azîz; **mengü** (The eternal, The endless) = al-'Âkhir, al-Bâqî; **menzeksiz** (The unique, The incomparable) = al-Wâhid; **muşuz** (The all-sufficient, Not in need of anything) = al-Ghânî; ögdülmüş (The all-praiseworthy) = al-Hamîd; örtgen (The forgiving) = al-Ghafûr; **saķış kılguçı** (Reckoning everything) = al-Ĥasîb; **saķışlağan** (Calling to account) = al-Ĥasîb; **Tağrı** (Allah) = Allah; **tapunğı** (God) = Allah; **tirig** (The ever-living) = al-Ĥayy; **törütgen** (The creating) = al-Khâliq; **törütteçi** (The creator) = al-Khâliq; **törütügli** (Creating) = al-Khâliq; **tüzün** (The forbearing) = al-Halîm; **uğan** (The all-powerful) = al-Qâdir; **uķğan** (The acquainted, The all-aware) = al-Khabîr; **uluğ** (The almighty) = al-Kabîr, al-Mutakabbir, al-'Azîm, al-'Aliyy, al-Muta'aliy; üküş bergen (The giver of gifts, the bestower) = vehhâb; üküş örtgen (The forgiving) = ġaffâr; **yaratğan** (The creator) = bârî, ĥâlîk; **yaratıgı** (The originator) = bârî, ĥâlîk; **yarlıkağan** (The bestower of mercy) = rahîm; **yarlıkağlı** (The forgiving) = al-Wahhâb, ar-Rahîm; **yazuķ örtgen** (The hider of all faults) = al-Ghafûr; **yınķe körügli** (The most gentle, The subtle one) = al-Laţîf; **yorıtğan** (The guardian, The witness, The overseer) = al-Muhaymin, al-Wâlî; **yüksek** (The most high, The exalted) = al-'Aliyy.

In the works written in Kara-Khanid Turkish, 61 Turkish words were lexicalised for 55 names in 'asmâ' al-ĥusnâ. Some beautiful names are met with more than one Turkish word. For example, örtgen, yarlıkağan, yazuķ örtgen instead of ġafûr; *törütgen*, *yaratğan*, *törütteçi*, *törütügli*, *yaratıgı* instead of al-Khâliq were given. Some Turkish words correspond to a few close or synonymous names of Allah: The word *Uluğ* is in the names of *al-Kabîr*, *take kebbir*, *al-'Azîm*, *al-'Aliyy*, *al-Muta'aliy*; The word *keçürgen* corresponds to the names *al-'Afuww*, *al-Halîm*.

Some of these Turkish equivalents were formed through adding new meanings to the existing words in the language, some deriving new words, and some word groups. 45 of the Turkish words used as the beautiful name of Allah consist of one word. 11 of the beautiful nouns in word group form are adjective-verb groups; 3 of them are adjective clauses and 2 of them are noun phrases.

These data show that the Turks attached importance to the lexicalisation of Turkish equivalents for religious terms in the first period when they were Muslims and they behaved more sensitive about this issue. It has been understood that it is

necessary to use a plain language suitable for the spirit of the people and close to the spoken language. The purpose of meeting the beautiful names and attributes of God with Turkish words is to introduce Islam among Turks more easily, thus to spread and adopt it.

